

Акпарова А.Т.

**БАЙЫРКЫ КЫРГЫЗ ЖЕРГЕСИНДЕГИ БАЖЫ ИШТЕРИНИН ПАЙДА БОЛУШУ,
АГА УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУНУН ТААСИРИ**

Акпарова А.Т.

**ВОЗНИКНОВЕНИЕ ТАМОЖЕННЫХ СЛУЖБ НА КЫРГЫЗСКОЙ ЗЕМЛЕ И
ВЛИЯНИЕ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ**

А.Т. Акпарова

**THE EMERGENCE OF CUSTOMS ON THE KYRGYZ LAND BASES AND THE
INFLUENCE OF THE GREAT SILK ROAD**

УДК: 656.01 (075)/39.

Макала байыркы кыргыз жергесиндеги бажы иштеринен келип чыгышына, калыптанышына, андагы элементтеринин өсүп өнүгүшүнө карай элементтеринин өзгөрүүсүнө ага легендарлуу Улуу жибек жолунун тийгизген таасиринин бүгүнкү күндөгү орду жөнүндө жазылган.

Негизги сөздөр: бажы салыгы, сода-сатык укук, Улуу Жибек жолу.

В статье представлена история возникновения, становления таможенных служб на кыргызской земле и его элементов, а также изменения в соответствии со временем и влиянием Великого Шелкового пути.

Ключевые слова: таможенной налог, торговля право, Великий Шелковый путь.

The article presents the history of origin, formation of the customs services in the kyrgyz land and its elements, as well as changes in accordance with time and influence of the silk road.

Key words: customs tax, trade law, the Great silk road.

Байыркы кыргыз жергесинде эң алгачкылардан болуп коло доорунун туура келген сак урууларынын жашагандыгы жөнүндө тарых окумуштуулары маалымат беришет. Алар биринчиден, Каспий денизинен Алайга чейин, Талас, Чүй, Ысык-Көл өрөөнүн жана Борбордук Тянь-Шанды кучагына алаган. Экинчиден, Чыгыш Туркстанга чейин Алай, Фергана өрөөнүн кучагына алган аймакта биздин заманга чейин миң жылдыктан биздин заманга чейин 160-жылдарга чейин жашашкан дешет. Сак урууларынын башында падыша турган. Алар согуш жана тынчтык, аскердик иштерди башкаруу, союз түзүү, элчиликти дайындап жөнөтүү сыяктуу маселелерди карашкан. Ички иштеринде деспотиялык режим өкүм сүргөн. Сактар уруулардын союзун түзүшкөн дагы мамлекет түзүүгө жетише алышкан эмес. Тарых барактарында кыргыз жергесинде коңшулаш Фергана өрөөнүнөн Монголиядагы Кыргыз-Нур көлүнө чейин эбегейсиз зор аймакты кучагына алган төрт мамлекеттин пайда болгондугун айтып өтүшөт.

Биринчиси, Улуу Кытай сепилинен чыккан Гундар биздин заманга чейин 160-жылы сактарды талкалап, Тянь-Шан жана Жети-Суу өрөөндөрүндө отурукташып Усун мамлекетин курушкан. Кытай тарыхында «Усун-Го» деген ат менен белгилүү

болгон. Бул мамлекет башында Кунбак турган. Борбору Чигу Чен азыркы Түп районуна караштуу Ысык-Көлдүн жээгинде болгон. Алардын негизги максаты:

1. Гундардын душмандарын биротоло жок кылуу
2. Борбордук Азия өлкөлөрүндө эң күчтүү мамлекет түзүү
3. Улуу Жибек жолуна үстөмдүк кылуу
4. Грек-бактриялык басып алуучулук саясатын күчөтүү болгон.

Биздин заманга чейин 109-жылы Кытай императору Уди өтө баалуу белек жана Кытай принцессасын тартуу кылып өзүнүн элчиси Чжан Цянды жөнөткөн. Максаты Тянь-Шан аркылуу Улуу жибек жолун ачууга мүмкүнчүлүк алуу болгон жана бул мүмкүнчүлүккө жетишкен.

Экинчиси, Кытайдын тарыхый булактарында биздин заманга чейин II -кылымда «Давань» деген ат менен кул ээлөөчүлүк мамлекет Фергана өрөөнүндө пайда болгон. Фергана өрөөнүндөгү Тянь-Шан тоолорунда мамлекетти жергиликтүү падыша, аксакалдар кеңеши жана абройлуу адамдар башкарган. Аттарды кудайындай көрүшкөн. Аны азыркы Ош Араван жолунандагы аттын турпаты далилдеп турат. Даван мамлекетинин борбору Эрши шаары азыркы Араван районуна караштуу Мархамат айылы Ош шаарына жакын жерде болгон. Ошондон улам Ош шаарына 3000 жыл болгондугун тарых тастыктап келет. Кытай мамлекетинин хандык императору Уди (биздин заманга чейин 140-87-ж.ж.) Даван мамлекетин басып алуу саясатын жүргүзгөн. Анын негизги максаты Улуу жибек жолун колго алуу болгон.

Үчүнчүсү, биздин заманга чейин II-I кылымдарда Битянь шаарында (азыркы Хорезм) Канха (Кангюй) мамлекети пайда болгондугу «Авеста» жана «Махабхарата» деген байыркы китептерде жазылып калтырылган. Канха мамлекетинин кыргыз жергесиндеги борбору Талас дарыясынын жээгинде же Чаткал дарыясынын жээктеринде болгон деп билдиришет. Мамлекет башында Улуу ээликтер турган. Анын негизги саясаты басып алуучулук жана Улуу жибек жолуна үстөмчүлүк кылуу болгон.

Төртүнчү, биздин заманга чейин миң жылдыкта Тянь-Шан аймактарында кыргыздардын басып алуучулук саясаты күчөп кыргыздардын кыргыз ээликтери пайда болгон. Бул мамлекеттин кандайдыр бир денгээлде Гундардын көчмө дөөлөтү менен байланышта болгондугун Цма-Цяндын «Шизци» жазылмаларында тарыхый жазылмалары далилдейт. Мында булл сөз «Владение Гейгун» – деген ат менен белгилүү болгон. «Владение кыргыз» (кыргыз ээликтери) дегенди түшүндүргөн. В, В, Бартольддун айтуусу боюнча кыргыз Орто Азиянын эң алгачкы элдеринен болгон. Бирок байыркы кыргыз ээликтеринин качан кайсыл жерде болгондугу, аймагы, чек арасы жөнүндө так маалымат жок. Кыргыз ээликтери Батыш Монголиядагы Кыргыз Нуру көлүнүн жээктеринде жайгашкан. Орус синологу Л.А. Боровков күтүүсүздөн төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарган: «Байыркы кыргыз мамлекети «Владение Кыргыз» деген ат менен биздин заманга чейинки III кылымда Борбордук Азиянын аймактарында Кыргызстандын азыркы чек арасы менен Чыгыш Түркстандын Боро Хоро тоо кыркалары менен Жетисун-Элисандун ээн талааларында жайгашкан. Биздин заманга чейинки 99-жылдарда Гундар Кыргыз ээликтерин басып алган Ли Линдин башчылыгында кыргыздардын жаңы династиясын түзүшкөн. Бул биздин заманга XIII кылымына чейин, башкача айтканда, Чынгызхандын басып алууларына чейинки мезгилди кучагына алган».

Биздин заманга чейинки VI-XIII кылымдарында Кыргызстандын жергесинде Түрк мамлекетинин 4 баскычтан турган дөөлөттүүлүгү гүлдөп өнүккөн. Ошону менен катар VI-VII кылымдарда Енисей жергесинде кыргыз мамлекети пайда болгон. Барбек башында турган кыргыз мамлекети өзүнүн тегерегиндеги коншулаш элдерди басып алып кыргыз ээликтерин кенейткен. Ал гана тургай мурда болуп көрбөгөндөй саясий жана экономикалык өнүгүүгө жетишкен. Ал эми Византия, Кытай, Араб, Перс тарыхчылар кыргыз мамлекеттүүлүгүн урматтоо менен жаза башташкан. Кыргыз жергеси аркылуу басып өткөн Улуу жибек жолу "Кыргыз жолу" деген ат менен белгилүү болгон.

Тарыхый булактарга таянып, байыркы кыргыз жергесиндеги мамлекеттерде жана Енисейдеги кыргыз мамлекеттеринде саясий жана экономикалык өнүгүүсүнө Улуу Жибек жолунун ролу өзгөчө таасир тийгизгендигине ынандык. Улуу Жибек жолу дүйнөлүк мамлекеттердин дагы көнүлүн буруп, кызыктырып келген. Байыркы Элада менен байыркы Чыгыш өлкөлөрүн, Евразия, Батыш менен Чыгышты Жер Ортолук дениз менен Кытай өлкөлөрүн байланыштырып келген.

Биздин заманга чейинки III-I миң жылдыкта Улуу Жибек жолу өлкөгө жаны доорду алып келди. Сооданын бирдиктүү системалары пайда болду. Шаарлар өсүп чыкты, кол өнөрчүлүк өсүп чыкты. Товарды башма баш алмаштыруу тыйындардын

пайда болушу менен алмашылды. "Улуу Жибек жолу" деген наамды жараткан жибектин эң байыркы жана бирден-бир негизги очогу болуп Кытай менен Борбордук Азия эсептелет. Ал эми Ортонку Азияга: Казакстан, Кыргызстан, Өзбекстан, Тажикстан, Түркменстан, Батыш Кытай мамлекеттери кирген. Ал эми соода жолу Кытайдан Византияга чейин созулган. Байыркы Византия тарыхчысы Прокопин Кесари IV кылымда жибекти «Серинда», «Серика» деп атап эл аралык сооданын өнүгүшүндө, бажы, салык иштеринде зор мааниге ээ экендигин жазып калтырган. Жибекти алуу, иштеп чыгуу жана сатуу боюнча атаандашчылык пайда болгон. Караванчылар 10 000 деген төөлөр, аттар, эшектер менен узак жол жүрүшкөн. Борбордук Азия аркылуу өтүшүп Түрк каганаты үчүн эбегейсиз зор экономикалык, саясий жетишкендиктерге алып келген жана киреше киргизген.

VI-VIII кылымдарда негизги жол (трасса) Сириядан башталып, Иран, Орто Азия, Түштүк Казакстан, Талас өрөөнү, Чүй өрөөнү, Ысык-Көл, Византия, Дербет аркылуу Каспийге чейин, Мангишлак аралына чейин созулган. IX-XII кылымдарда Ортонку Азия, Жакынкы Чыгыш, Кичи Азия, Сирия, Египет, Византия соода жүргүзүүнүн негизги багыттары болгон. XIII-XIV кылымдарда кайрадан саясий мезгилге туш келген элчилердин, соодагерлердин, саякатчылардын тандалган багыты пайда болду. Мисалы: VIII-X кылымдарда Енисейлик кыргыздарга 24-25 төөлөрдүн каравандары келген. Бизди кызыктырган «Кыргыз жолу» Турфандан Минусин өрөөнүнө чейин созулган. Кыргыздар уйгурларды басып алгандан кийин Борбордук Азияда, Улуу Жибек жолуна үстөмдүк кылууга аракет кылган. Тан империясы менен элчилик жана соода байланыштарын түзгөн. Кыргыздар тибеттиктер, Карлуктар Орто Азиядагы мусулмандар менен өтө активдүү соода иштерин жүргүзгөн. Кыргыз аялдары шерстен жана жибектен тигилген кийимдерди кие башташкан. Күзгү, билерик, күмүш идиштерди, килем, кооз буюмдарды алышкан. Кыргыздардан аттарды, кымбат баалуу терилерди, мүйүздөрдү алып кетишкен.

Соода каравандарынын диний миссионерлери бажы документтерин алып жүрүшкөн. Ал Тархандын буйругу болгон. Бажы системасы түзүлгөн. Бир катар жаңы аталыштар пайда болгон мисалы: 1. «кеден» - Аларга (кыргызга түшүндүрмө беруу керек) (пограничная таможня). 2. «бекет»- (транзитный пункт). 3. бажыкана (внутренняя таможня). 4. Караван-Сарай-жүргүнчүлөр токтоп эс алуучу, ат алмаштыруучу жана соода кылуучу жай болгон. Жолдон өткөн караванчылардан алынган бажы салыгы (таможенные пошлины) *бажы* деп аталган. Ал эми саткан товар үчүн алынган киреше *салык* деп аталган. Дагы караван сарай - базар (рынок), конокхана-пункт отдыха, жукхана - (временное хранение) деген аталыштар пайда болгон. Бажы кызматчылары караван сарайда атка минээлердин кызматын аткарышкан.

Баардык ири шаарларда, караван сарай жайгашкан жерлерде коммерциялык бүтүмдөрдү жүргүзгөн базар соодагери (торговцы), алып сатарлар (перекупщики) дегендер пайда болгон.

Мындан биз Алдынкы Азияда жана Борбордук Азияда Улуу Жибек жолунун жүрүшү менен, өлкөнүн экономикасы жана маданияты алда канча өсүп өнүгүп отургандыгын көрдүк.

Байыркы Кыргызстанда Улуу Жибек жолу үч бутактан тургандыгын тарых мындай деп тастыктап берген

Биринчи, Түштүк багыты: Мервадан Балхаш жана Меркезге чейин, Термезден Аму дарыяга жана Кызыл-Суу аркылуу Алайга чейин, Алайдан азыркы Эркештамга чейин, Эркештамдан Кашкарга жана Хотанга чейин созулган. Ушул жолдор менен биздин заманга чейинки II кылымда Македонский соодагери Маэс өткөн. Ушул эле жол менен биздин заманга чейинки VII-кылымда Сюань Цзань Индияга өткөн. XII кылымда Марко Поло өткөн. Фергана жана Түндүк багытынын соода трассасы Самарканда башталган. Ал Түндүктөн Замин дарбазасына чейин жүргөн. Ушул жерден жол экиге бөлүнгөн.

Экинчи, Фергана багыты деп аталат. Ал Замин дарбазасынан Исфарага, Соху жана Ошко чейин созулган. Птолемейдин жазып калтырганы боюнча Оштогу Сулайман Тоосу Улуу Жибек жолунун негизги багыты болгон. Ош эң ири соода жүргүзүүчү түйүн болгон. Ушул жерден каравандар эки багытка бөлүнүшкөн. Биринчиси, Мады аркылуу Чыйырчык, Талдык, Алай жана Эркештамга чейин созулган. Экинчиси, Өзгөн шаары аркылуу Яссы өрөөнү менен Тянь-Шандын борборуна, Ат башы, Кошой, Коргон жана Тоң Ашуусу аркылуу Жууку, Ысык-Көлдөгү жогорку Барсханга чейин созулган. Фергана бутагы Алай аркылуу б.з.ч. II-кылымда Кытай элчиси Чжан Цянь жүрүш жасап, Кытай падышасы үчүн экзотикалык ачылыш жасаган.

Үчүнчүсү, Түндүк бутагы: Улуу Жибек жолу Замин дарбазасынан башталып Бинкетке (Ташкентке), Исфиджабеге (Чымкентке), Таразга (Джамбулга), Меркеге, Нузкетке (Кара-Балтага), Невакентке (Кызыл-Сууга), Суябка (Акбешим кыштагына) чейин жүрүп отуруп, Боом капчыгайы аркылуу Ысык-Көл өрөөнүнө чыгышкан. Бул жерде жол экиге бөлүнөт.

Биринчи, Жук капчыгайы аркылуу борбордук Тянь-Шанга чейин жетип Бедел капчыгайы аркылуу Чыгыш Түркстанга чейин жүргөн. 629-ж. ушул жол аркылуу Сюань Цзан басып өткөн.

Экинчиси, Санташ аркылуу - Монголияга жана Сибирге чейин жүрүшкөн. Бул жол « Кыргыз Жолу» деген атка ээ болгон. Бул жол аркылуу Плано

Карпини (1245-1247-жж.) жана Гильон Рубрук (1252-1256-жж.) жүрүш жасаган.

Марко Поло Борбордук Азия аркылуу жүрүш жасап, өлкөдө соода жана бажы иштеринин, аскер иштеринин өтө жогорку денгээлде өнүккөндүгүн көрүп тан калгандыгын билдирген.

Улуу Жибек жолу Кыргызстанда Ислам динин жайылышына түрткү болгон. IX-кылымда Сайраш шаарында округдардын штаты ачылган. 1. Кади. 2. салык жана бажы кызматчылары (чиновники). 3. гарнизондордун башкаруучулары. 4. почтмейстер (кабар ташуучу). 5. пайда келтирүүнү башкаруучу. 6. полиция башкармасы.

Улуу Жибек жолунан түшкөн киреше ар бир өлкөнүн, ар бир мамлекеттин көңүлүн буруп, кызыктырып ар кандай жолдор менен пайдаланууга аракеттендирип келген. Бул жүрүш бажы иштеринин жана бажы кызматчыларынын пайда болуп калыптанышына алып келген. Бажы саясатарын жүргүзгөн.

Ислам өлкөлөрүндө Улуу Жибек жолундагы эл аралык соода иштери мусулман укугу менен катуу чектелген. Шариатта бажы салыгы жок болсо дагы бардык жерде бажыканалар (таможня) турган. Диний юристтер зекет (благотворительный нужды), бажы салыктарынын тарифтерин бекитишкен. Мисалы товардын болжолдуу баасына он проценттен салык төлөшкөн. Бир жылда бир жолу бир төө жүккө эки-үч динара төлөшкөн. Аму дарыясынын бажысында бир кулга 70-100 дерхем, түрк кыздарына 20-30 дерхем, 1 төөгө 2 дерхем, жүккө 1 дерхем төлөшкөн. Бажы текшерүүчүлөрүнө каалагандай текшерүү укугу берилген. Текшерүү укугу ченемдерге салынган эмес.

Товарды бажыканадан бекитип өтүүдөн контрабанда келип чыккан. Таап алган бажы текшерүүчүлөрүнө сыйлык берилип турулган. Таап албаса соодагердин пайдасында калтырылган.

Байыркы Улуу Жибек жолу бүгүнкү күндө тынчтыктын, достуктун символу болуп, жаны импульска өттү. Көп өлкөлөрдө, Кыргызстанда Улуу соода жолунун жаны концепцияларынын жаралашына сабак берди.

Адабияттар:

1. Бейшенбиев Э.Д. Введение в историю кыргызской государственности. - Б., 1994.
2. Бартольд В.В. Кыргыз. Фонд Сорос. - 2000-ж.
3. Койчуев Т. Кыргыз и их предки. - Б., 1994.
4. Газиев Аман. Барс-Бек кыргыздардын каганы. - Б., 1993.
5. Караев О.К. Арабские и персидские источники IX-XII вв. о киргизах и Киргизии. - Фрунзе, 1968.
6. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. - М., 1968.
7. Исаков П. Из истории таможенной службы Кыргызской Республики. 2200-летие Кыргызской государственности 2001-2003. - Б., 2003.

Рецензент: кандидат исторических наук, доцент Маматов А.